

УДК 811.162.2.

ШКОЛА Галина Миколаївна –
кандидат філологічних наук, доцент,
Київського національного лінгвістичного університету
e-mail: shkolagal8@gmail.com

МОВНА КАРТИНА СВІТУ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Мова – не лише інструмент спілкування, а й засіб пізнання світу. Мовна репрезентація картини світу особистості – об’єкт постійного зацікавлення лінгвістів, які досліджують проблему зв’язку мови з екстралінгвальною дійсністю [13, с. 199]. Моральний, соціально-історичний, культурний досвід особистості є найважливішим позамовним фрагментом дійсності.

Особливий інтерес викликає мовна картина світу визначних діячів вітчизняної науки, літератури і мистецтва. Внесок В. Сухомлинського в розвиток духовної культури народу досить вагомий, тому вивчення мовної картини світу педагога, публіциста, письменника є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під мовною картиною світу розуміють сукупність знань про світ, які відображені в мові, а також способи одержання і інтерпретації нових знань. Вивченням поняття «картини світу» та її мовного вираження займалися Ю. Апресян, Л. Лисиченко, Д. Пазю, В. Постовалова, О. Селіванова та ін.

Д. Пазю подає найпоширеніші дефініції цього терміна, серед яких виокремлює такі: відображена в мові сукупність уявлень про світ, що склалися у свідомості певного мовного колективу, певний спосіб концептуалізації дійсності; початковий глобальний образ світу, що репрезентує його суттєві риси в розумінні носіїв певної картини світу і є результатом усєї духовної активності людини [13, с. 201]. Різницю в інтерпретації терміна мовознавець пояснює ще незакінченим процесом концептуального зміцнення етнолінгвістичної термінології [13, с. 205].

В. Постовалова зазначає, що картина світу – це «глобальний образ світу, який лежить в основі світогляду людини, тобто виражає властивості світу в розумінні людини, і є результатом її духовної діяльності» [6, с. 65].

Термін «мовна картина світу» українські лінгвісти тлумачать як «представлення предметів, явищ, фактів, ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних знаках, категоріях, явищах мовлення, що є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності в етносвідомості» [7, с. 365].

На думку Л. Лисиченко, мовна картина світу складається з мовних одиниць, що виражають концепти, поняття, а також мовних способів і засобів вираження зв’язків, що існують у концептуальній картині світу [5, с. 14].

Мовна картина світу є картиною наївною (Ю. Апресян [1]) і відрізняється від картини наукової. Уявлення, які формують картину світу, входять у значення слів у неявному вигляді; особа сприймає їх на віру, не задумуючись, і часто навіть не помічаючи цього. Користуючись словами, які містять неявний смисл, особа, сама того не помічаючи, приймає і вкладений у них погляд на життя [13, с. 203].

Мета нашої розвідки полягає в аналізі мовної картини світу В. Сухомлинського.

Матеріалом дослідження слугували тексти, вміщені в п’ятитомному виданні праць В. Сухомлинського (1976–1977), у збірці «Я розповім вам Казку» (2016).

Виклад основного матеріалу дослідження. Мовна картина світу має суб’єктивний характер, проте інтерпретована дійсність є об’єктивною і подається в «різноманітності її зовнішніх і внутрішніх зв’язків, що існує у вигляді певної системи понять (час, простір, причина, наслідок, число, частина і ціле тощо)» [7, с. 260].

Категорії часу і простору відіграють вагомий роль у понятійній картині світу. Ці універсальні категорії культури відтворюють світовідчуття певної історичної епохи, характеризуючи її в усьому обсязі та повноті [2, с. 84].

У художніх творах В. Сухомлинського поширені фольклорні час і простір: «[...] *десь у темному таємничому лісі є хатинка на курячих лапках*» [11, с. 115]; «*Кленовий міст*» [11, с. 301]; «*Стоятиму під вербою літо, стоятиму осінь, зиму стоятиму*» [11, с. 302]; «*Країна Зелених Луків*» [11, с. 529]; «*Це було дуже давно*» [11, с. 536]. Очевидно, природа хронотопу зумовлена спрямованістю творів на малого реципієнта.

Сакральним місцем для В. Сухомлинського, як і для кожного українця, є Тарасова могила: «*Я вперше відчув, що переді мною – Україна, що я її син. Ці високі гори, далекі степи, води Дніпра – це моя рідна земля, а слово поетове – моя рідна мова. А рідна мова – це наша чиста криниця, без якої ми не зможемо жити*» [11, с. 487].

Важливими категоріями в художній

картині світу є число. Як зауважив О. Киклевич, число виникає в результаті якісної ідентифікації об'єктів [3, с. 381]. Символом довершеності і досконалості називають число «3». У В. Сухомлинського спостерігаємо: *три (пиріжки, тижні, брилі, подорожуючі, дні, ледарі, дуби, берези, сини* [11, с. 244, с. 302, с. 308, с. 313, с. 328, с. 456, с. 484, с. 492, с. 514, с. 530]).

«Написав раз [...], написав удруге [...], написав утретє» [9, с. 445]; *«Ластівка попросила ще раз, потім ще раз, і ще тричі по разі й три рази по тричі»* [11, с. 300]; *«Іде день, іде другий, на третій день приходить до гори»* [11, с. 454].

У притчі «Звичайна людина» автор використав принцип градації, характеризуючи подорожніх за їхніми діями: *перший – «не людина», другий – «ще не людина», третій – «звичайна»* [11, с. 313].

Дбаючи про гармонійний розвиток моралі, розуму, почуттів своїх вихованців, В. Сухомлинський вважав слово і красу *«найтоншими засобами впливу на юну душу»* [9, с. 315]. Педагог висловив думку, що дитина тільки тоді знатиме мову, коли разом зі змістом сприйматиме емоційне забарвлення.

Національна картина світу найяскравіше виявляється у фразеологізмах, у різних пареміологічних жанрах: прислів'ях, приказках, примовках, загадках, народних побажаннях, прикметах, етикетних формулах тощо. Фразеологізми – «стійкі, зв'язані єдністю змісту, постійно відтворювані в мові словосполучки або висловлювання, які ґрунтуються на стереотипах етнос відомості» [7, с. 641].

У фразеологічному складі мови акумулюються не тільки знання про картину світу, але й запрограмоване вживання цих одиниць відповідно до еталонів і стереотипів національної культури. Історія фразеологічного корпусу, як слушно зауважує В. Школяренко, – не тільки історія його формування, але й історія світорозуміння, оскільки добір образів і їхнє відображення в мові – результат інтерпретації фрагментів дійсності [12, с. 44].

Фразеологічні одиниці несуть національно-культурну інформацію. Фразеологічна і термінологічна підсистеми мови В. Сухомлинського вирізняються чисельністю і різноманітністю. Письменник звертався як до образного й експресивного слова народу, так і до висловів своїх попередників. Влучні вирази, взяті з народних уст, він цитує як дослівно, так і варіюючи, вдаючись до контамінації.

Традиційно, без семантичних та структурних змін, ужито такі фразеологізми: *стискувати серце в кулак* [8, с. 427], *почувати*

себе як риба у воді [8, с. 430], *прочиняє віконце в одну з таємниць* [8, с. 441], *камінь спотикання* [8, с. 450], *має своє коріння недосяжна мрія* [8, с. 451], *докласти багатьох зусиль* [8, с. 452], *відтавали серця* [8, с. 452], *брати близько до серця* [8, с. 491], *червоною ниткою пронизує* [9, с. 417], *подолати труднощі* [9, с. 421], *віддають перевагу* [9, с. 423], *накладає відбиток на* [9, с. 431], *платить добром* [9, с. 443], *червоною ниткою проходила* [9, с. 444], *почала, як кажуть, по нитці добиратися до клубочка* [9, с. 630], *як вогню бійся* [9, с. 632], *ні на крок не відставати* [9, с. 633], *золотий час* [9, с. 649], *убитий горем* [9, с. 654], *пішов угору* [9, с. 655], *потім хапаються за голову* [9, с. 656], *душі не чула за ним* [11, с. 173], *братися за роботу* [11, с. 287], *чого душа забажає* [11, с. 304], *мов рукою зняло* [11, с. 426], *розтанула в юрбі, подалі від лиха* [11, с. 428], *сушити голову* [11, с. 444], *хліб солодкий, бо піт гіркий* [11, с. 500].

В. Сухомлинський подає генезу фразеологізму *«говорить, як мерця сповиває»*: *«[...] говорить, як мерця сповиває (так говорять, коли хочуть підкреслити байдужість слів)»* [9, с. 603]. За цим *«сповиванням мерця»* відчуваєш нікчемну думку: *ось вона правда, її вам викладаю, а сам лишаюся осторонь, мені яке діло...»* [9, с. 604].

Фразеологічні одиниці, вжиті В. Сухомлинським, дали назву деяким його художнім творам: *«Роби не те, що хочеться, а те, що треба»* [11, с. 345], *«Правда буває гірша за неправду»* [11, с. 345], *«Щастя здобувається працею»* [11, с. 454], *«Хліб солодкий, бо піт гіркий»* [11, с. 500], *«Хліб – то праця людська»* [11, с. 534] та ін.

Стойкі словосполучення утворюють своєрідну рамку деяких казок і притч письменника: увіходять як до заголовків, та і до моралі – заключної частини творів: *«Що посієш, те й пожнеш»*, *«Роби не те, що хочеться, а те, що треба»*, *«Правда буває гірша за неправду»*, *«Кинули слово на вітер»*, *«Біда змусила»* [11, с. 303, с. 345, с. 346, с. 404, с. 438]. Деякі з фразем у фіналі доповнюються сентенцією автора: *«Посіяв байдужість – пожав зневагу»*, *«А святими словами гратися не можна»* [11, с. 303, с. 404].

Педагог доповнює чи інтерпретує народні вислови: *«Ви користуєтесь благами, створеними іншими людьми. Платіть їм за це добром»* [9, с. 443]; *«Народ учить: Хто не працює, той не їсть. Ледар, дармоїд – це трутні, що пожирають мед працюючих бджіл»* [9, с. 444]; *«входить у серце непорушна істина: жити без праці не можна»* [9, с. 445].

У творах В. Сухомлинського наявна контамінація фразеологізмів: *«... вміння володіти собою, тримати себе в руках»* [8,

с. 426]; «Сподобався декому: з півслова розпізнає бажання начальства, все з-під землі добуває» [9, с. 655]; «Треба бачити людей іншими очима. Відкривай очі на людей і вчись бачити їх по-іншому» [11, с. 104]; «Отак умілим рукам розкрив свої таємниці золотий папір» [11, с. 373].

Найчастіше В. Сухомлинський трансформує сталі вирази:

а) лексична заміна: «Надмірна опіка батьків закрила йому очі на самого себе» [9, с. 419]; «Кожен приходив до захоплення тим чи іншим предметом своїм шляхом» [9, с. 425]; «не витримало материнське серце, згоріло від горя і образи» [11, с. 173].

Лексичні трансформації використовуються для влучної характеристики персонажів, увага акцентується на фразеологічній одиниці, створюються нові семантичні відтінки виразу чи нові його значення: «Книжка стала для підлітка не комірчиною істин, а джерелом переживань» [9, с. 421]. Застосовуючи принцип градації, учений характеризує процес читання такими словами: «Дзюрчання струмка, яке не припиняється ні на один день і поповнює річку думки» [8, с. 441]. Характеризуючи урок, пише: «Я кинув зернятко знань у добре зораний ґрунт» [8, с. 561]; «Здається тому Андрійкові, що він – орел, а всі, хто навколо нього, – маленькі комашки. [...]. І ніхто поки що не думає, як орел цей з висоти небесної на землю впаде, себе покалічить та іншим горя завдасть» [11, с. 329];

б) модифікація фразеологізмів шляхом додавання нового компонента: «підводні камені виховання» [8, с. 450], «має своє коріння в дитинстві» [8, с. 487], «Хіба можна відкладати на завтра те, що треба зробити сьогодні?» [9, с. 419], «Звичайно, не одна книга відіграла вирішальну роль у вихованні Володи. Виховувати чимось одним – це все одно, що намагатися зіграти»; «Героїчну симфонію» Бетховена на одному клавіші» [9, с. 420].

Картина світу виявляється і в іншому розряді сталих словосполучень – у так званих потенційних фразеологізмах або сталих словосполученнях нефразеологічного характеру, які виникають минаючи стадію переосмислення вільних словосполучень. До них належать крилаті вислови.

Використовує В. Сухомлинський афористичні висловлювання, взяті з літератури: «Світлячи іншим, згорай», – говорить старовинна клятва лікарів» [8, с. 576]; «Любити людство легше, ніж зробити добро рідній матері, говориться у старовинному українському вислові, який приписують народному філософові XVIII ст. Григорію Сковороді» [9, с. 241]; Томас Манн якось сказав, що людина стоїть між звіром і

ангелом. Ким вона стане – це залежить від виховання» [9, с. 311]; «Доречно пригадати чудову думку Шіллера про те, що напруження окремих духовних сил може створити видатну людину. Але тільки рівномірне поєднання духовних сил створює людей щасливих і досконалих» [9, с. 321]; «Мені назавжди запам'яталися слова Ернеста Хемінгуея: «Людина не для того створена, щоб зазнавати поразки. Людину можна знищити, але її не можна перемогти» [9, с. 595].

У крилатих висловах письменник вбачає велику мудрість, вважаючи найбільш дієвим засобом, що забезпечує від повторення помилок, – переживання особою власної провини.

Крилаті вислови належать й авторству В. Сухомлинського: «той, кого примушують працювати ярмо і батіг, не зможе бачити майбутнього» [11, с. 374], «Найкращий друг людини – розумна книжка» [9, с. 414], «Пройшов школу життєвого гарту» [9, с. 420], «Знайти стежку до серця підлітка» [9, с. 421], «вирішити життєву долю» [9, с. 425], «Любов із заплющеними очима» [11, с. 314], «бачив, як у дзеркалі, себе самого» [9, с. 445], «Завтра – найбільш небезпечний ворог працьовитості» [9, с. 652].

Інваріатом відомого афоризму педагога «Серце віддаю дітям», можливо, стала назва книги «Серце віддаю бурям», яка містила промови, що їх виголосив на суді Хосров Рузбех – учений-математик, керівник комуністичної партії Ірану [8, с. 591]. У доробку В. Сухомлинського є й вираз «віддавати душу» (після уроку одного вчителя історії його колега сказав: «Так, ви віддасте своїм вихованцям душу») [8, с. 441].

Письменник використовує прислів'я та приказки: «Народна мудрість вчить: «Життя прожити не поле перейти» [9, с. 623]; «Про душу людську турбуйся тоді, коли дитина лежить не вздовж, а впоперек ліжка...» [9, с. 656].

Влучно і стисло схарактеризувати певний об'єкт, чітко виявити до нього своє ставлення митцю допомагають тропи, в яких «знаходять яскравий вияв особливості індивідуального сприйняття явищ дійсності, їх художнього осмислення та відтворення митцем» [4, с. 232]. Так, вдумливе спостереження за явищами природи (оповідання «Сонце зайшло на мороз») виражається через символіку кольору, що подано за допомогою таких художніх тропів, як порівняння та метафора: «Стало воно велике, червоне. Мов ковалі його щойно в кузні скували. І небо червоніло, мов за обрієм пожежа» [11, с. 44].

Отже, мовна картина світу В. Сухомлинського досить різноманітна. Митець осмислює як універсальні категорії

(час, простір, число), так і національні (фраземи). Письменник здебільшого використовує традиційні фразеологізми, деякі піддає індивідуально-авторським трансформаціям, а також є творцем низки крилатих висловів.

Перспективою наступних досліджень вважаємо подальший аналіз творів В. Сухомлинського в аспекті мовної картини світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Апресян Ю. Д. *Вибрані праці* / Ю. Д. Апресян. – М.: Школа «Мови російської культури», 1995. – Т. II: Інтегральний опис мови і системна лексикографія. – 769 с.
2. Гуревич А. Я. Категория средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М.: Наука, 1972. – 318 с.
3. Киклевич А. Притяжение языка / Александр Киклевич. – Olsztyn, 2007. – Т. 1: Семантика. Лингвистика текста. Коммуникативная лингвистика. – 411 с.
4. Лесин В. М. Літературознавчі терміни / В. М. Лесин. – К.: Радянська школа, 1985. – 252 с.
5. Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу / Л. А. Лисиченко. – Х.: Вид. група «Основа», 2009. – 191 с.
6. Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 8–69.
7. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К, 2006. – 716 с.
8. Сухомлинський В. Вибрані твори: в 5 т. / В. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1976. – Т. 2: Формування комуністичних переконань молодого покоління. Як виховати справжню людину. Сто учителів. – 670 с.
9. Сухомлинський В. Вибрані твори: 5 т. / В. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 3: Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. – 670 с.
10. Сухомлинський В. Вибрані твори: в 5 т. / В. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 5: Статті. – 639 с.
11. Сухомлинський В. Я розповім вам Казку. Філософія для дітей [уклад. Сухомлинська О. В.] / Василь Сухомлинський. – Харків: ВД «Школа», 2016. – 576 с.
12. Школяренко В. І. Тематико-ідеографічна характеристика фразеологізмів пам'яток ділової прози XIII–XVI ст. // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвузівський збірник наукових статей «Лінгвістика і літературознавство». – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – Вип. XIV. – С. 44–51.
13. Pazio D. Problematyka jenzykowego obrazu swiata w wybranych pracach lingwistow polskich i rosyjskich / Dorota Pazio // Acta Polono-Ruthenica VIII. – Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warminsko-Mazurskiego, 2003. – S. 199–205.

REFERENCES

1. Apresian, Yu. D. (1995). *Vybrani prazi*. [Selected Works]. Moscow. Shkola «Mova rosijskoyi kultury».
2. Gurevych, A. Ya. (1972). *Kategoriya srednevekovoy kultury*. [Category of medieval culture]. Moscow. Nauka.
3. Kiklevich, A. (2007). *Prityazhenie yazyka*. [The attraction of the language]. Olsztyn.
4. Lesin, V. M. (1985). *Literaturoznavchi termini*. [Literary terms]. Kyiv. Radyanska shkola.
5. Lysyuchenko, L. A. (2009). *Leksyko-semantychniy vymir movnoyi kartyny svitu*. [Lexical-semantic dimension of the language picture of the world]. Harkiv.
6. Postovalova, V. I. (1988). *Kartina mira v zhyznedeyatelnosti cheloveka*. [A picture of the world in the life of a person]. Moscow.
7. Selivanova, O. (2006). *Suchasna lingvistika: terminologichna enzyklopediya*. [Modern linguistics: the terminology encyclopedia]. Poltava: Dovkilliya-K.
8. Suchomlinskiy, V. (1976). *Vybrani tvory: v 5 t. T. 2*. [Selected Works: 5 t.]. Kyiv.
9. Suchomlinskiy, V. (1977). *Vybrani tvory: v 5 t. T. 3*. [Selected Works: 5 t.]. Kyiv. Radyanska shkola.
10. Suchomlinskiy, V. (1977). *Vybrani tvory: v 5 t. T. 5*. [Selected Works: 5 t.]. Kyiv.
11. Suchomlinskiy, V. (2016). *Ya rozpovim vam Kazky. Filosofiya dlya ditey*. [I will tell you a fairy tale. Philosophy for children]. Charkiv: VD «Shkola».
12. Shkolyarenko, V. I. (2007). *Tematyko-ideografichna harakterystyka frazeologizmiv pamyatok dilovoyi prozy XIII–XVI st.* [Thematio-ideographic characteristic of phraseologisms of the works of business prose XIII–XVII centuries]. Nizhyn: TOV «Vydavnytvo «Aspekt-Poligraf».
13. Pazio, D. (2003). *Problematyka jenzykowego obrazu swiata w wybranych pracach lingwistow polskich i rosyjskich*. [Problematyka jenzykowego obrazu swiata w wybranych pracach lingwistow polskich i rosyjskich]. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warminsko-Mazurskiego.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

ШКОЛА Галина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української філології та славістики Київського національного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: лексикологія, фразеологія, етнолінгвістика.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

SHKOLA Galina Nikolaevna – Candidate of Philology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Philology and Slavic Studies, Kyiv National Linguistic University.

Circle of scientific interests: lexicology, phraseology, ethno-linguistics.

*Дата надходження рукопису 21. 09. 2018 р.
Рецензент – д.п.н., професор О. М. Каченко*